

Stefan Sołtyszewski

Powoływanie witrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 2/3-4, 341-357

1959

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

POWOŁYWANIE WITRYKUSÓW W POLSKIM USTAWODAWSTWIE SYNODALNYM

Świeccy współzarządcy majątku kościelnego na przestrzeni od XIV do XVIII w. występowali pod różnymi nazwami. Zwykle ustawy synodalne nazywają ich „*vitrici*” i pod tym mianem przeważnie znani są w prawodawstwie polskim.*

Statuty Nankera z 2 października 1320 roku¹, świeckich współzarządców kościelnych nazywają „*questores seu petitores*”, których głównym zadaniem jest wypraszać i zbierać ofiary na rzecz fabryki kościoła. Statuty te zaznaczają, że kwestarze ci powszechnie noszą miano *witrykusów*.

W ślad za swoim poprzednikiem na stolicy krakowskiej, biskup F. Mokrski tak samo ich nazywa w swoich statutach z roku 1373². Również w diecezji warmińskiej już w XIV wieku ludzi świeckich, którzy w czasie nabożeństw chodzili w kościele i na cmentarzu kościelnym „*cum tabulis*” i zbierali ofiary na rzecz fabryki kościelnej, nazywano „*vitrici ecclesiae*”³.

---

* Zob. Soltyszewski S., *Geneza instytucji witrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*, *Prawo Kanoniczne* nr 1—2, 1959, 425.

¹ Heyzmann U., *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. IV. *Statuta Synodalia Episcoporum Cracoviensium XIV et XV saeculi e codicibus manu scriptis typis mandata additis statutis Vielunii et Calissii a. 1420 conditis...* Cracoviae a. 1875, 25.

² Tamże, 48.

³ Jacobson H. F., *Geschichte der Quellen des Katholischen Kirchenrechts der Provinzen Preussen und Posen mit Urkunden und Regesten*, Königsberg 1837, 25: *Sententia sive arbitrium inter plebanum civitatis Elbing et consules ibidem de regimine ecclesiae parochialis ibidem 1304; „Item cum tabulis vadant vitrici ecclesiae petitoribus ab hora matutinali usque ad terciam inclusive in cimeterio tamen*

Nazwa *vitricus* nie była sama w sobie zrozumiała, to też często ustawy synodalne wyjaśniają ją poprzez inne określenia. Dowodem tego są między innymi statuty Mikołaja Trąby z roku 1420, które dla określenia wityrykusów nie używają wprost wyrazu *vitrici*, ale powiedzą (zapewne dla wyjaśnienia) „*viri ecclesiastici vel vitrici ecclesiae*”, nadmieniając, że mają to być dwaj mężowie ze stanu świeckiego, godni zaufania, których obowiązkiem jest przechowywać ofiary wiernych, przeznaczone na fabrykę kościoła, wydatkować je, za zgodą proboszcza, czyli nimi współzarządzać⁴. Nie jest to zapewne *multiloquium* bo język statutów, jako język prawniczy, jest zwięzły, unika zbędnych słów.

W tym samym prawie czasie ukazują się statuty synodu elbląskiego z roku 1427, które wityrykusów mieniają nazwą świeckich prowizorów, którzy są powszechnie zwani w Prusach *Kirchenfeter*⁵. Statuty te weszły później w skład Statutów Prowincji Rygskiej z roku 1428⁶.

Prowizorowie ci powołani „*ad onus fabricae*” mają troszczyć się razem z prowizorami duchownymi (proboszczami)

extra ecclesiam et non intra, ex tuncque cessent et post sanctam offertorium summe misse item vadant intra ecclesiam vel extra prout placet et quidquid super illis datum positum vel oblatum fuerit a fidelibus causa devotionis, fabrica et non plebanus integre tollat, ut de his est dudum per predecessores nostros et nos ordinatum in synodis et statutum”.

⁴ *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420* uzupełnili i wydali ks. Jan Fijałek i Adam Vetulani, Kraków 1915—1920—1951, 76; „... volumus et ordinamus, quod singulis annis infra octavas Nativitatis Christi alique dierum dicte octave ipsi rectores vel alii curati communiter et divisim, quilibet in parochia sua cum patrono ecclesie, si patronus ibi fuerit et commode adesse poterit et cum parochianis, vel saltim cum aliquibus de senioribus parochianorum seu parochie duos viros de statu laicali fide dignos eligant ac deputent. Qui sic deputati *viri ecclesiastici vel vitrici ecclesie* nominatim ea que pro fabrica seu structura et aliis usibus seu necessariis ecclesie quomodo a Christi fidelibus offerentur, diligenter conservent et cum consilio rectoris exponant fideliter ac dispensent...”

⁵ Jacobson H. F. j. w., 18, *Elbingsche Synode von 1427*: „Item cum frequenter *provisores layci* volgarliter dicti *Kirchenfeter*...”

⁶ Tamże, 40; *Statuta Provincialia Concilii Rigensis an. 1428*.

o potrzeby i naprawę kościoła z funduszków zebranych na rzecz fabryki kościelnej⁷.

Statuty synodów prowincjonalnych nazywają również witrykusów, od ich głównej funkcji kwestowania: „collectores elemosynarum pro fabricis Ecclesiarum” i żądają, aby, bez żadnego wyjątku, byli nimi starsi z ludu⁸.

Niektóre synody używają terminu *vitricus* z dopełnieniem *ecclesia e*⁹. Wiele synodów (zwłaszcza z końca wieku XVI i początku wieku XVII) posługuje się wyrazem *vitricus* bez żadnych dopełnień, określeń i wyjaśnień w postaci charakteryzujących słów czy zwrotów¹⁰. Świadczyłoby to o tym, iż w tych czasach i okolicach pojęcie *vitricus* było dostatecznie znane, że nie potrzebne były bliższe wyjaśnienia lub określenia.

⁷ Tamże, 40: „... provisores ipsarum qui onus fabricae subire tenentur tam seculares quam ecclesiasticos ad restorationem dirutarum ecclesiarum de bonis ad usum fabricae collatis vel in testamento legatis censura compellant”.

⁸ *Constitutiones Synodorum Metropolitanae Eccl. Gnesnen. Provincialium auctoritate Synodi Provincialis Gemblicianae per deputatos recognitae iussu et opera... D. Joannis Wężyka... editae Cracoviae... A. D. 1630, (Zbiór Wężyka), 234: „Quicumque Ecclesiastica beneficia obtinent, adjuvent ad tecta Ecclesiae reficienda... et cum eis collatores elemosynarum pro fabricis ecclesiarum, quos quidem vitricos appellant, deputati qui sint omni exceptione de plebe majores”.*

⁹ *Constitutiones Synodales Ecclesiae Culmensis a Rev. Dno. Petro Costka Episcopo Culmensi emendatae et auctae A. D. 1530. Opera et impensis R. D. Odincti Perrenot Canonici et Officialis Generalis Culmensis in lucem editae A. D. 1610, cap.: Ut Plebani unam...*

Synodus Dioecesis Varmiensis DD. Christophori Joannis comitis in Słupow Szembek Episcopi Varmiensis A. D. 1726, 77.

Statuta Synodalia Dioecesis Sanctae Ecclesiae Wratislaviensis edidit M. de Montbach... Wratislaviae A. D. 1855, 235.

¹⁰ *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et Constitutiones Synodorum Provincialium et Dioecesanarum Regni eiusdem ad summam collatae... Editae cura et studio Zenonis Chodyński... et Eduardi Likowski... Tomus II, Posnaniae 1882, 488: S. Varmiensis 1575, 489: S. Varmiensis 1610. (Zbiór Żurawskiego).*

Synodus Dioecesis Chelmensis ab D. Christophoro Joanne in Słupow Szembek celebrata A. D. 1717, Zamości Typis Universitatis, cap. Epistola Pastoralis. „De Supellectili sacra”.

W innych ustawach synodalnych znowu powtarza się stara nazwa *provisores*. Wyraz ten w kontekście znaczy administrator, zawiadowca majątku kościelnego, czy szpitalnego¹¹. Nazwa *provisor* pochodzi od czasownika „provideo”, który jest często używany również w protokółach wizytacyjnych dla oznaczenia czynności zaopatrywania kościoła przez witykusów w niezbędne potrzeby¹².

Synod Chełmiński z roku 1583 obok „*vitrici ecclesiae*” stosuje również inne nazwy, a mianowicie: „*vitrici et procuratores ecclesiarum*”, „*procuratores et praefecti*”. Statut tego synodu zatytułowany: *de Vitricis et procuratoribus Ecclesiarum*, wyjaśnia, że prokuratorzy kościelni, to administratorzy kościelni¹³. Podobnie w innym miejscu tegoż statutu jest powiedziane, że prokuratorom kościelnym i prefektom powierzona jest administracja majątku kościelnego¹⁴.

Od XVII wieku pojawia się w statutach ustawodawstwa synodalnego nowa i nieznana nazwa: „*aedituus*”¹⁵. „*Aedituus*” od wyrazów łacińskich „*aedes*” i „*tueor*”, czyli „*custos aedis*” — stróż budynku; „*aeditui*” u Horacego — to poeci, stróże świątyni Apolina i Muz; „*aedituus*” w pochodnym znaczeniu — stróż kościelny¹⁶. Ponieważ witykus stał na straży kościoła stąd jego nowa nazwa „*aedituus*”.

Synod Przemyski z roku 1641 zamiast „*aeditui*” ma „*aediles*”¹⁷. Źródłosłów tego wyrazu jest ten sam, co w słowie „*aedituus*”. Pojęcie rzeczowe również to samo.

11 *Statuta Synodalia dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae collegit et edidit Chodyński, Varsaviae 1890, 89, 92.*

12 *Visitatio Ecclesiarum Parochialium in Archidiaconatu Vladislaviensi.. A. D. 1639 et alio succesive facta expedita. Ex Actis Vnblis Capituli Vladislaviensis in scripto Cathalogo Libr. 1728, 157, 340, 594.*

13 *Decretales, (Zbiór Żurawskiego), j. w., 488.*

14 Tamże.

15 *Synodus Dioecesana Vladislaviensis ab DD. Mathia Łubieński anno 1634, Varsaviae 1634, 42.*

16 Bobrowski T., j. w., I, 167.

17 *Synodus Dioecesana Praemysliensis praesidente Petro Gembicki, Anno Domini 1641, Cracoviae 1642, cap.: De Ecclesiis et eorum reparatione.*

Statuty synodu diecezjalnego warmińskiego z roku 1726 posługują się, kiedy mowa o witrykusach, aż potrójną terminologią. Synod ten naprzemian używa słów raz „aeditui”, trochę dalej, „vitrici”, a wreszcie „provisor”¹⁸.

Synod Poznański z roku 1738 używa terminu „vitrici”, lecz zaraz dodaje „seu oeconomi”¹⁹.

Urząd ekonoma kościelnego znany był niewątpliwie ustawodawcy z uchwał Soboru Chalcedońskiego z roku 451, na którym zdecydowano, aby w każdej diecezji został ustanowiony ekonom, wybrany spośród kleru miejscowego, któryby zarządzał majątkiem kościelnym według dyrektyw biskupa²⁰. Z ustawodawstwa przeto powszechnego przeszło zapewne to pojęcie *per analogiam* do ustawodawstwa partykularnego na świeckich zarządców majątku kościelnego.

Jeszcze 18 lat temu synod diecezjalny odbyty w tym samym mieście Poznaniu, mówiąc o witrykusach nazywa ich *provizorami*²¹, a już w następnym synodzie *ekonomami*²².

Z tego wynika, jak niejednolita była terminologia i jak prędko się zmieniała nawet w obrębie jednej diecezji, w tak krótkim czasie; tymbardziej jest to zrozumiałe, gdy chodzi o obszar całej Polski na przestrzeni 5 wieków, które rozpatrujemy.

¹⁸ *Synodus Diocesana Varmiensis DD. Christophori Joannis comitis in Słupow Episcopi Varmiensis A. D. 1726, 77, 79.*

¹⁹ *Decretales*, j. w., 489: „Decernimus quatenus vitrici seu oeconomi catholici ad ecclesias parochiales et hospitalia ac xenodochia supervenientis per Perill. Visitatores constituti conserventur, et ubi non sunt constituantur”.

²⁰ c. 21, C. XVI, qu. 7: „Singuli episcopi suos habent oeconomos... omnem ecclesiam habentem episcopum habere oeconomum de clero proprio, qui dispenset res ecclesiasticas secundum sententiam proprii episcopi...”

Por. c. 4, D. 89: „... placuit omnes ecclesias habentes episcopos etiam oeconomos habere de proprio clero qui gubernat res cum arbitrio sui episcopi...”

²¹ *Synodus Dioecesana Posnaniensis sub Christophoro Antonio Szembek, Varsaviae celebrata a. 1720, Varsaviae Typis S.R.M. Scholarum Piarum, cap. XII: „vitrici seu provisores”.*

²² *Decretales* (Zbiór Żórawskiego), S. Posnaniensis, 1738: „vitrici seu oeconomi”.

W krajach Europy Zachodniej, jak np. w Niemczech i gdzie indziej używano jeszcze innych nazw zastępczych dla współzarządów majątku kościelnego, a mianowicie: *magistri*, *magistri fabricae*, *patres ecclesiae*, *iurati*, *fabricerii*, *matricularii*²³.

Podajemy niżej konspekt chronologiczny nazw i określeń stosowanych dla świeckich współzarządców majątku kościelnego w poszczególnych statutach synodalnych:

S. Nankera, 1320 (u Heyzmann'a)	— <i>questores seu petitores ecclesiarum qui vitrici vulgariter nuncupantur.</i>
S. Mokrskiego, 1375 (u Heyzmann'a)	— <i>questores seu petitores ecclesiarum qui vitrici vulgariter appellantur.</i>
S. M. Trąby. 1420 (u ks. Fijałka i Vetulaniego)	— <i>viri ecclesiastici vel vitrici ecclesie, collectores elemosynarum pro fabricis eccl.</i>
Elbingsche Synode, 1427 (u Jacobson'a)	— <i>provisores layci, vulgariter dicti Kirchenfeter.</i>
S. Prov. Rigensis, 1428 (u Jacobson'a)	— <i>provisores.</i>
S. dioec. Chelmensis, 1434 a 1440 (u Sawickiego) ²⁴	— <i>vitrici ecclesiae.</i>
S. sess. consist. Gedani, 1519 (u Jacobson'a)	— <i>vitrici ecclesiae seu provisos.</i>
S. dioec. Vilnensis, 1528 (u Sawickiego) ²⁵	— <i>procuratores fabricae ecclesiae.</i>
S. Varmiensis, 1575 (u Żórawskiego)	— <i>vitrici.</i>
S. Vladyslaviensis, 1579 (u Chodyńskiego)	— <i>vitrici et provisos ecclesiae.</i>
Acta synodii... Gedani celebr. (u Chodyńskiego)	— <i>provisores ecclesiarum seu vitrici.</i>

²³ *Podręczna Encyklopedia Kościelna* pod red. ks. Chełmickiego, Warszawa 1910, XXI—XXI, 335.

Por. Karłowski K., *Z dziejów zarządu majątku kościelnego*. Miesięcznik Kościelny. Organ Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej, R. 1936, Nr, 51, 210.

²⁴ Sawicki J. *Concilia Poloniae*. Źródła i studia krytyczne. Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w., Lublin 1948, IV.

S. Culmensis, 1583 (u Żórawskiego)	— procuratores et praefecti, vitrici et provisores.
S. Vratislaviensis, 1592 (u Monbach'a)	— vitrici Ecclesiae.
Epistola Macieioviana, 1607 ²⁶	— vitrici.
S. Varmiensis, 1610 (u Żórawskiego)	— vitrici.
Ref. Generales, 1621 ²⁷	— vitrici.
Congr. cleri Archid. Pom., 1622 (u Chodyńskiego)	— vitrici ecclesiae.
S. Vladyslaviensis, 1634 ²⁸	— aeditui seu vitrici.
S. Praemysliensis, 1636 ²⁹	— vitrici.
S. Praemysliensis, 1641 (u Żórawskiego)	— aediles ecclesiarum
S. Posnaniensis, 1642 ³⁰	— vitrici.
S. Posnaniensis, 1720 (u Żórawskiego)	— vitrici seu provisores
S. Plocensis, 1733 ³¹	— vitrici.
S. Posnaniensis, 1738 (u Żórawskiego)	— vitrici seu oeconomi
S. Culmensis, 1745 (u Żórawskiego)	— vitrici.
S. Varmiensis, 1726 (u Żórawskiego)	— aeditui, vitrici, provisores.

²⁵ Sawicki j., *Consilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne. Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*, Warszawa 1948, II.

²⁶ *Synodus dioeciesana Vladislaviensis ab Ill. et Rev. D. D. Mathia Łubieński episcopo vladislaviensi et Pomeraniae 1634*, Varsaviae 1634, cap.: Epistola Pastoralis bonae memoriae Ill-mi Cardinalis Maciejowski, iterum a Sacra Congregatione Illustriss. Cardinalium S. Concilli Trident. Interpretum recognita et a S.S.D.N.D. Urbano Papa VII approbata.

²⁷ *Reformationes Generales ad Clerum et populum Dioecesis Cracoviensis pertinentes ab Ill. et Rev. Dno D. Martino Szyszkowski in Synodo Dioeciesana A. 1621, Cracoviae*. In officina Andreae Petriconii, Typis S. R. M. 1643.

²⁸ *Synodus dioeciesana Vladislaviensis ab Ill. et Rev. Domino D. Mathia Łubieński Dei et Apostolicae Sedes Gratia Episcopo Vladislaviensi et Pomeraniae, In sua Ecclesia Cathedrali, Anno Domini 1634*, Varsaviae, Anno Domini 1634.

²⁹ *Synodus dioeciesana Praemysliensis praesidente D. Andrea Szoldrski a. D. 1636*, Cracoviae 1636, 11.

³⁰ *Constitutiones et Decreta Synodi Dioeciesanae Posnanensis, praesidente D. Andrea de Szoldry Szoldrski, A. D. 1642, Posnaniae A. D. 1642*.

³¹ *Constitutiones et Decreta Synodi Dioeciesanae Plocensis sub D. Andrea Stanislaw Kostka in Zaluskie Zaluski, Pultovie 1733 celebrata*. Varsaviae A. D. 1735.

O wyborze witrykusów Statuty Nankera i Mokrskiego¹ mówią, że mają oni być powoływani „ad procurationis officium” za zgodą rządcy kościoła. Statut biskupa Mokrskiego grozi karą kościelną „si quis aliter in vitricum asumptus fuerit”. Tytuł odnośnego statutu brzmi: „Ut vitrici per rectores ecclesiarum eligantur”. Statut ten naprowadza nas na myśl, że witrykusy byli wybierani tylko przez samych rządców kościelnych. Lecz z treści samego postanowienia, a zwłaszcza ze słów „vitrici... non assumantur²... nisi rectore ecclesiarum ad hoc consilium accedente” wynika, że mają być wybierani za radą rządców kościelnych. Ze słów dalszych tegoż postanowienia dowiadujemy się, że witrykusów wybierano czasem wbrew woli rządców kościoła, z czego powstawały dlań „damna non modica”. Dlatego biskup Mokrski nie tylko przypomina statut swego poprzednika, ale nakazuje według niego ściśle postępować (firmiter observandum).

Kto faktycznie miał prawo biernego i czynnego wyboru, ilu należało wybrać witrykusów w każdej parafii, kiedy, na jak długo — na te pytania dają nam odpowiedź dopiero Statuty Mikołaja Trąby z roku 1420. Statuty te ukazały się w pół wieku blisko po Statutach Mokrskiego, które tylko ogólnikowo potraktowały urząd witrykusów.

Po krótkim wstępie wyluszcującym powody, dla których wydaje się niniejsze rozporządzenie, Statuty Mikołaja Trąby uroczyście postanawiają (volumus et ordinamus), ażeby „każdego roku w oktawie Bożego Narodzenia, jakiegokolwiek dnia wspomnianej oktawy, sami rządcy kościołów lub inni duchowni, mający pieczę nad duszami, wspólnie i osobno każdy w swojej parafii, razem z kolatorami kościoła oraz razem z parafianami lub przynajmniej z niektórymi ze starszyny parafii (de senioribus parochianorum), wybrali i delegowali dwóch mężów świeckich godnych zaufania, zwanych mężami kościelnymi

---

¹ Heyzmann U., *Starodawne prawa polskiego pomniki*, Kraków 1875, IV, 25.

² Tamże, 48, 49.

lub witrykusami³. W skład zebrania wyborczego mają wchodzić:

- a) rządca kościoła
- b) kolator
- c) parafianie lub starszyzna parafii.

a) Głównym czynnikiem przy wyborze witrykusów jest rządca kościoła lub inny duchowny. Na nim spoczywa obowiązek przeprowadzenia wyborów. On był wyborem witrykusów najbardziej zainteresowany. Oni bowiem mieli być jego współpracownikami w zarządzie majątkiem kościelnym.

b) Osobą wymienioną w statucie na drugim planie, mającą prawo udziału w wyborze witrykusów, był kolator lub kolatorowie kościoła. Jednakże obecność kolatora przy wyborze witrykusów nie była bezwzględnie potrzebna. Jeśli bowiem nie posiadał kościół kolatora, lub kolator nie mógł przybyć na zebranie wyborcze, to nieobecność jego nie wpływała na ważność wyborów.

c) W skład zebrania wyborczego mają wchodzić parafianie, lub przynajmniej niektórzy z parafian tzw. starszyzna parafii. Prawdopodobnie przez wyrazy „seniores parochianorum” należy rozumieć każdego starszego i poważnego parafianina⁴. Pojęcie starszyny parafialnej z biegiem czasu zostało wypaczone i ograniczone wyłącznie do wójtów, sołtysów oraz radnych miejskich i gminnych⁵. Oni to często decydowali o wyborze kandydatów, co nawet zostało usankcjonowane na Warmii przez synod z roku 1610 postanowieniem, że witrykusów należy wybierać i zatwierdzać oraz usuwać głosami wójtów i radnych, jednak za zgodą proboszcza⁶. Synod Warmiński

---

³ *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420* uzupełnili i wydali ks. Jan Fijałek i Adam Vetulani, Kraków 1915—1920—1951, 76.

⁴ Małecki F. *Udział czynnika świeckiego w zarządzie majątkiem kościelnym w Polsce w pierwszych pięciu wiekach od wprowadzenia chrześcijaństwa* (maszynopis), Lublin 1949, 85.

⁵ Tamże.

⁶ *Decretales*, j. w., 489.

z r. 1575 stanowi, że sam proboszcz nie ma władzy ustanawiania i zwalniania wityrykusów; ani też sami urzędnicy miejscy, czy wiejscy bez proboszcza, lecz wszyscy razem i to w odpowiednim miejscu i w czasie, według zwyczaju miejscowego. Gdyby się zgodzić nie mogli, ma rozstrzygnąć burmistrz (*praefectus loci*)^{6a}.

Synod Poznański z roku 1720 przypomina praktykę wybierania wityrykusów przez proboszcza i parafian (*per Parochum et Parochianos*), pomijając kolatora⁷.

Synod natomiast Poznański z roku 1738 podkreśla, że w miastach wybierać mają wityrykusów urzędnicy miejscy, a po wsiach proboszcz i starszyzna wiejska zaprzysiężona⁸. W postanowieniu tym uwydatnia się wpływ władzy świeckiej na wybór wityrykusów, która uzależniała ich od siebie nie tylko przy wyborach, ale i podczas urzędowania⁹. Wybór wityrykusów ma się odbywać „*cum consensu et unanimitate omnium*”¹⁰.

Najstarsze źródła wzmiankujące o wityrykusach mówią o nich w liczbie mnogiej: „*vitrici*”, lecz liczby nie podają. Według statutu Mikołaja Trąby miało ich być dwóch¹¹. Zwykle też po para-

^{6a} *Decretales*, j. w. 488.

⁷ *Synodus Dioecesis Pasnaniensis a. 1720*, j. w. cap. XII.

⁸ *Decretales*, ... j. w., 489: „*Post fata eorum alii catholici bene possessionati per Magistratus in civitatibus, in villis vero per parochum et seniores villae juratos eligantur.*”

⁹ Małecki F., j. w., 88.

¹⁰ *Acta Capitulum nec non Iudiciorum Ecclesiasticorum selecta* edidit B. Ulanowski, vol. III, pars I. Kraków 1908, 52, nr. 139, r. 1484: „... *Item idem Rev. Dnus Episcopus etiam decrevit... quod dni consules, quando deberent eligere et ordinare vitricos ecclesie ibidem ad s. Bartholomeum, debent vocare dnum plebanum ad ipsam electionem et cum consensu et unanimi voluntate omnium videlicet consulum et plebani ipsos vitricos statuere, ordinare et ponere omnesque simul quotiens ipsos vitricos rationem facere contigerit, rationem subire tenebuntur et omnium consensu accedente videlicet plebani et consulum, pecunias ecclesiasticas pro reparacione aut necessariis ecclesie convertere debebunt, prefatusque plebanus abrenunciavit probacioni super consuetudine antiqua...*”

¹¹ Heymann U., j. w. 228.

fiach wybierano ich dwóch¹², niekiedy zwłaszcza później trzech¹³ i czterech¹⁴, a nawet sześciu¹⁵. W praktyce zdarzało się, że w parafii był tylko jeden witrykus albo nie było żadnego. Protokoły wizytacyjne stwierdzają wtędy lakonicznie: „vitrici non sunt”¹⁶ i nakazują proboszczom ustanowienie ich po parafiach¹⁷.

Prepozyt kościoła parafii Brzeście, w diecezji wrocławskiej, tłumaczy się, że nie ma witrykusów przy kościele, ponieważ obywatele brzescy nie chcą przyjąć tego obowiązku przez wzgardę (per contemptum)¹⁸.

Zdarzało się, że w niektórych parafiach, jeszcze w czasie wizytacji, dokonywano wyboru witrykusów¹⁹.

¹² *Monumenta Historica Dioeceseos Vladislaviensis*, t. XXI. Vladislaviae 1901, 11, 22.

Visitatio Arch. Crusffic. et Pom. A. D. 1582 — 1583, f. 346, (66), f. 384 (88).

Decretum Reformationis circa Visitationem Ecclesiarum Decanatu Voynicensi in Anno 1792 expeditum. Ex actis Książęco-Metropolitalna Kuria w Krakowie, 1.

¹³ *Monumenta Historica Dioceseos Vladislaviensis* t. XV. Vladislaviae 1897, 25.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ *Monumenta Historica*, j. w., XV. 27.: Vitrici: „Duo nobiles D.D. Osłowski i Kozłowski. His adiuncti quatuor villani...”

¹⁶ *Decanatus Brestensis 1619* (bez paginacji): Brześć, Lublin, Pożarówo.

Visitatio Perillmi Borzysławski Arch. Vlad. A. Dni 1711: f. 130, f. 120, f. 132, f. 156.

¹⁷ *Decanatus Brestensis 1699*. Kłotno (villa): „Vitrici non sunt, qui ut constituentur de aliqua Villa Parochiali viri duo Fide digni et possessionati commissum est R- Parocho .

Visitatio ecclesiarum in Archid. Vlad. 1639 et alio... j. w., 594. *Decretum Ref. Eccl. Solne Ujście* nakazuje: „Quapropter A. R. Parochus pro tempore existens habito Consilium cum Senioribus Civitatis eiusmodi Vitricos constituit...”

¹⁸ *Decanatus Brestensis 1699*. Brzeście oppidum: „Vitrici ad hanc Ecclesiam non sunt cives Brestenses ut aperit R. Praepositus recusant per contemptum hoc officium suscipere”.

¹⁹ Tamże, Chodecz (oppidum nobilem): „Vitrici vero non fuerunt, verum in presenti visitatione, duo oppidani Chodcienses possessionati sunt constituti...”

Visitatio Perillii Borzysławski A. D. 1711, j. w., f. 11. Brześć (oppidum): „Vitrici in presenti visitatione constituti...”

Na skutek zaniedbania tego obowiązku po parafiach Synod Włocławski z roku 1634 widzi się zmuszonym nakazać, osobnym postanowieniem, aby dziekani wiejscy jak najprędzej ustanowili wityrykusów w poszczególnych parafiach²⁰.

Synod Poznański z roku 1738 nakazuje zachowanie przy kościołach parafialnych i szpitalach²¹ (tj. zakładach dobroczynnych, poczętych z ducha chrześcijańskiego) wityrykusów, ustanowionych przez „prześwientnych wizytatorów, w czasie wizytacji, a gdzie nie ma wityrykusów mają być ustanowieni²².

Synod Chełmiński z roku 1745 dobitnie i z naciskiem podkreśla „nulla ecclesia sit sine vitricis” i dodaje, jeśli gdzie ich nie ma, mają być wybrani w ciągu czterech tygodni²³.

Jak widzimy ustawodawstwo synodalne wielką wagę przywiązywało do istnienia wityrykusów w parafii.

Przy wyborach kandydatów na urząd wityrykuski były brane pod uwagę ich przymioty osobiste oraz inne cechy. Statuty M. Trąby określają je lakonicznie: mają to być mężowie świeccy, ludzie starsi z ludu, godni zaufania²⁴. Inne statuty synodalne bardziej szczegółowo określają ich cechy, którymi mają się odznaczać. Mają to być katolicy²⁵, parafianie gorliwi o chwałę bożą, posesjonaci²⁶, mężowie przezorni, roztropni, cieszący się dobrą sławą, między innymi nie ostatni²⁷, mężowie doświadczeni i sumienni²⁸. Jednym słowem ludzie zdadni na ten

²⁰ *Synodus Vladislaviensis 1634*, j. w., 42: „vitricos quamprimum a Decanis Ruralibus institui omnino volumus...”.

²¹ *Decretales*, (Zbiór Żórawskiego), j. w., 484.

²² Tamże, j. w., 484.

²³ *Decretales*, j. w. 489.

²⁴ Heyzmann, j. w., 228.

²⁵ *Synodus dioeclesana Praemyliensis 1641*, j. w. cap.: De Ecclesiis et eorum reparatione.

²⁶ *S. Posmanensis a. 1720*, j. w., cap. X.: „sint vitrici seu Provisores, qui ex Parochianis possessionatis eligantur et zelum honoris Dei in se habentes”.

²⁷ *Decretales*, j. w., 489. *S. Varmiensis 1610*: „Esse debent viri discreti, prudentes, bonae famae ac fidei, bene possessionati, ac inter alios cives non postremi...”.

²⁸ *Decretales*, j. w., 489. *S. Culmensis 1745*: „... viri ad hoc officium probati ac timoratae conscientiae”.

urząd²⁹. Niektóre statuty synodalne biorą pod uwagę pochodzenie społeczne witrykusów, zaznaczając, że część ich ma być wybrana ze stanu szlacheckiego, a część spoza stanu szlacheckiego³⁰.

Odbiciem postanowień synodalnych są protokoły wizytacyjne, z których dowiadujemy się o walorach moralnych poszczególnych witrykusów, ich pochodzeniu i zawodzie. Na witrykusów byli wybierani: kmiecie³¹, rzemieślnicy³², obywatele miasta³³, urzędnicy cywilni, jak wójtowie³⁴, sołtysi³⁵, radni³⁶, a nawet kolatorowie³⁷.

²⁹ S. *Posnaniensis 1720*, j. w., cap. XII: „Illorum vitricorum electio vel antiquorum confirmatio ad hoc officium aptorum...”.

³⁰ Tamże: „...Vitrici... eligantur tres et quatuor, quorum duo sint nobiles vel saltem unus, et duo cives villani...”.

Monumenta Historica, t. 11, 27: Vitrici: „Duo nobiles DD. Osłowski i Kozłowski. His adiuncti quatuor villani...”.

Rozporządzenia y Pisma Pastorskie za rządów J. O. Xięcia Michała Jerzego Poniatowskiego Biskupa Płockiego etc do Dyecezyi Płockiej wydane. Dla wygody teyże Dyecezyi zebrane i do druku podane. t. III. W Warszawie w Drukarni Nadw. J. K. Mci i Prześw. Kommissyi Edukacyji Narodowej. Rok 1785. Wydał X. Wiktor Wargawski Katedry Płockiej i Kollegiaty Pułtuskiej Kanonik.

Por. Biskupski S., *Krzysztof Żórawski Polski Kanonista XVIII stulecia*, Włocławek 1950. 41.

³¹ *Visitatio Eccl. Paroch. in Archid. Vladisl. 1639 et alio*, j. w., 535; „Vitrici ecclesiae cmethones in Braniewo...”. Tamże, 157, Kościół sive Kościelna Wieś: „Vitrici sunt duo Paulus Gil cmeto de Kościelna Wieś et...”.

³² *Monumenta Historica*, j. w., *Visitatio ecclesiarum in Archidiaconatu Dioecesis Vladislaviensis consistentium per Rdum Dnum Stanisł. Karnkowski Episcopum Vladislaviensem et Pomeraniae, adhibito publico Notario nobili Petro Goiski, Facta sub Anno Dni 1577*, 58...” Laurentius pelfifex et Blasius serifaber, vitrici...”.

Visitatio ecclesiarum... a 1639 et alio, j. w., 157.

³³ *Monumenta Historica*, j. w., t. XXI, 11. Radziejów. Vitrici: „Ad ecclesia aeditui duo cives possessionati, non iurati...”.

Visitatio ecclesiarum... a. 1639 et alio, j. w., 340.

³⁴ *Monumenta Historica*,... *Visitatio Ecclesiarum Dioecesis Vladislaviensis per Rev. D. Mathiam Karski dec. Chrusviciensem et. can. Vladislaviensem de mandato R-mi St. Karnkowski Ep. VI. facta anno 1578*, 22.

Oznaczony był również termin wyborów, a mianowicie: „singulis annis infra octavas Nativitatis Christi” jakiegokolwiek dnia³⁸, czyli w ostatnich dniach grudnia³⁹.

Ograniczony był czas trwania kadencji wityrykusów do jednego roku, lecz prawodawstwo dozwalało wybór tych samych na dalsze lata⁴⁰.

W praktyce jednakże nie wszystkie przepisy synodalne były przestrzegane. Ustawy podkreślały, że wybory wityrykusów mają się odbywać „collegialiter” przez proboszcza i parafian. Zdarzało się niekiedy, że proboszcz na własną rękę usuwał lub mianował wityrykusów⁴¹.

Podobne były nadużycia ze strony urzędników magistrackich lub innych, którzy sami wybierali wityrykusów bez zgody i wiedzy proboszcza⁴². Musiały to być częste wypadki, gdyż statut Synodu Warmińskiego z roku 1575 przypomina z naciskiem, że ani sam pleban według swego upodobania, ani magistrat, czy gmina bez plebana, nie może ustanawiać lub usuwać wityrykusów⁴³.

Czasem wbrew przepisom synodalnym był tylko jeden wityrykus w parafii. W zapiskach sądowych z roku 1501 czytamy

³⁵ Tamże, 23 Jaxycze: „Habet vitricos tres et quibus unus Valentinus Balin, scultetus...”

³⁶ *Visitatio Ecclesiarum... a. 1639 et alio*, j. w., 233. *Ecclesia Parochialis S. Joannis Baptistae Vladislaviensis*. „Vitrici Eccl. sunt ... consul antiquus”.

³⁷ *Monumenta Historica*, j. w., XV, 31.

³⁸ Heyzmann, j. w., 228

³⁹ *S. Posmaniensis 1720*, j. w., cap. XII.

⁴⁰ Heyzmann, 288: „...sic ut prefetur, iterum electis...”

⁴¹ *Decretales*, 488. *S. Varmiensis 1575*.

⁴² *Acta Capitulum*, j. W., vol. III, pars. I, 274, nr 630 r. 1500: „In causa honor. Johannis Nyedzyela... plebani in Radziejów contra preconulem et consules oppidi prefati... Item contra eosdem... proposuit, quomodo dicti proconsul et consules... vitricosque absque scientia et ecclesie consensu ipsius plebani eligunt...”

⁴³ *Decretales*, j. w. 488: „Statuimus et declaramus quod parochus solus non habeat potestatem instituendi destituendique aliquem et vitricis cum, lubet, neque soli magistratus, aut communitas sine parochus”.

skargę proboszcza z Radziejowa: „quomodo ipsi preconsul et consules... unum vitricum habent in dicta ecclesia”, podkreślając, że jest to niezgodne ze statutami prowincjonalnymi, zatwierdzonymi przez Stolicę Apostolską⁴⁴. Statuty synodalne nakazywały wybierać przynajmniej dwóch witrykusów, jednakże w praktyce wybierano nieprawnie często jednego, czego dowodem są również protokoły wizytacyjne i *Decreta reformationis* dla różnych parafii⁴⁵. W wielu parafiach w ogóle zaniedbywano wyboru witrykusów. Wizytacja Archidiacona Włocławskiego Grotkowskiego z roku 1639 i następnych stwierdza brak witrykusów w parafii Brześć, Lubraniec, Bithon i innych⁴⁶.

Wizytacja dokonana w roku 1699 w dekanacie brzeskim, diecezji włocławskiej, podkreśla brak witrykusów w parafii Brześć, Kłotno, Lubotin, Połazewo, Ostrów itd.⁴⁷. Wizytacja Archidiacona Włocławskiego Borzysławskiego z roku 1711 wykazuje brak witrykusów w parafii Choczem, Błędno, Śmielonice, Modrzewo⁴⁸.

Wizytacje dokonane w archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1632—1633 stwierdzają w swoich protokołach istnienie witrykusów po parafiach⁴⁹.

⁴⁴ *Acta Capitulum*, j. w., vol. III, pars I, 278. nr. 639, r. 1501: „...Quomodo ipsi preconsul et consules contra consuetudine omnium eccl. parochialium et contra statuta provincialia per S. Sedem Apostol. aprobata... dumtaxat unum vitricum habet in dicta ecclesia parochiali Radziensium... petens eosdem... compelli, ut de cetero iuxta consuetudinem aliarum ecclesiarum et statuta provincialia predicta duos salte habeant”.

⁴⁵ *Decanatus Brestensis a. 1699: Włocławek. Ecclesia S. Adalberti. Decretum Reformationis ... Decanatu Voynicensi in anno 1792*, j. w., 1. *Decretum Reformationis pro ecclesia Parochiali Radłów*.

Acta Visitationum Parochialium Hospitalium, Oratoriorum, Capellarum Altarium in Archidiececesi et Archidiaconatu Gnesnensi consistentium...per... Dnum Adamum Lesniewski... expeditae, conscripte sequuntur 1632 — 1633, 11.

⁴⁶ *Visitatio in Archid. Vladisl. a. 1639 et alio*, j. w., 33, 97, 503.

⁴⁷ *Decanatus Brestensis 1699*, j. w.

⁴⁸ *Visitatio Perillmi Borzysławski 1711*, j. w., f. 130, 120, 132 i 156.

⁴⁹ *Acta visitationis in Archid. et Archid. Gnesnensi a. 1632 — 1633*, j. w., 7, 11.

Przeszło 100 lat później protokoły wizytacyjne tejsze archidiecezji z lat 1766⁵⁰ i 1781, 1782, 1783⁵¹ pomijają wityrykusów milczeniem.

Przypuszczać należy, że pod koniec naszego okresu, przed rozbiorami, kiedy Polska „nierządem stała” i chyliła się ku upadkowi, także i w tej dziedzinie nie zachowywano praworządności i nie wybierano wityrykusów, a majątkiem ściśle kościelnym zarządzał sam proboszcz⁵².

Taki stan rzeczy przejawiał się i w innych diecezjach, o czym świadczą „Decreta Reformationis” z roku 1792, wydane dla jednego z dekanatów diecezji krakowskiej. Na dziesięć parafii tego dekanatu 8 nie miało wityrykusów, a wybór ich nakazują osobne dekrety dla każdej z parafii⁵³.

Po swoim wyborze, wityrykusi powinni byli złożyć przysięgę na wiernie wypełnianie swoich obowiązków⁵⁴, dlatego nazywano ich również „jurati”⁵⁵ — przysięgli. Była to niejako sakramentalna przysięga⁵⁶ i składano ją „in facie ecclesiae”⁵⁷.

⁵⁰ *Generalis Visitatio Ecclesiarum in Archidiaconatu Gnesn. consistentium per Perillustrem Rndissimum Antonium Wyczałkowski I. U. D. Canonicum Metropolitanum Gnesnen. Archid. Calisien. Visitatorem Generalem Delegatum continuata et peracta A. D. 1766.*

⁵¹ *Acta Visitationis Generalis Ecclesiarum Archidiaconatus Calisien. per Perill. Rev. Dnum Joseph Gemborek A. D. 1781, Expeditae, 82, 83.*

⁵² Dembiński K. *Dozory Kościelne*. Warszawa 1913, 1.

⁵³ *Decretum Reformationis circa Visitationem Ecclesiarum Decanatu Voynicensi in Anno 1792 expeditum*, f. 1, 4b, 7, 13, 14b. i inne.

⁵⁴ *Decretales, j. w., 488. S. Culmensis a. 1538:...* „Ut ecclesiarum procuratores et praefecti, quibus status administrandorum... committitur, jurejurando promittunt se velle ea fideliter conservare, tractare et ministrare...”

⁵⁵ *Podręczna encyklopedia kościelna*, Warszawa 1910, XX—XXII, 335.

⁵⁶ *Synodus Vladislaviensis a. 1634, j. w., 42: .....* „Vitricos quos in singulis parochialibus ecclesiis binos Sacramentali iuramento obstrictos...”

⁵⁷ Tamże, j. w., 489. *Culmensis a. 1641: „volente, ut dictum iuramentum fiat in facie Ecclesiae...”*

Niektóre protokoły wizytacyjne zaznaczają, że witrykusy nie zostali zaprzysiężeni (*non iurati*)⁵⁸.

Treść przysięgi była następująca:

„Ja N.N. mając wzgląd na zasługi i modlitwy całego Kościoła Bożego powszechnego, który się za starających o ozdobę i pomnożenie chwały boskiej w kościołach modli i przy strasznej ofierze Mszy św. o nich nie zapomina, a po śmierci, zawdzięczając im pracę i pieczętowanie, w nagrodę z łaski w kościele ciała ich lub przy kościele (w/g onych samych woli), z zwyczajnym katolickim obrządkiem chowa i grzebie, przysięgam Panu Bogu Wszehmogącemu, w Trójcy św. Jedyńemu, iż przyjmując na siebie urząd kościelny w i t r y k a, czyli *provizora* lub *prokuratora* przewiskiem nazwany, z dawna dawności od zwierzchności Kościoła Bożego postanowiony i teraz pod posłuszeństwo od Kościoła Bożego i j.o. księcia j.m. prymasa terazniejszego do postanowienia przy każdym kościele ponowiony, renowowany (rozumie zapewne Okólnik Krzysz. Szembeka, arcyb. gnieź., datowany w Opatówku d. 10 Octob. 1743), że chcę szczerze i wiernie sprawować. Na którym to urzędzie w niczym nie będę się lenił, mając pieczę i pamięć o kościelnych rzeczach; owszem, będę się starał według możności mojej o potrzeby kościoła, jak: o światło, bielizny, i reperację jej, to z pokładnego, to z pogrzebów, to z innych prowentów kościelnych, to z eleemozyny łaskawych parafian i dobrodziejów, lub to w kościele lub w całej parafii. W czym tak mi P. Boże dopomóż i niewinna Jezusa Męka i wszyscy św. patronowie tego Domu Bożego”⁵⁹.

Przysiędze tej między innymi sprawami poruszone są niektóre uprawnienia i obowiązki, które spoczywają na barkach witrykusów.

---

⁵⁸ *Monumenta Historica, j. w., t. XXI, 11. por. Decanatus Bre-stensis 1699: par. Wieniec, par. św. Jana we Włocławku.*

⁵⁹ *Encyklopedia Kościelna ks. Al. Nowodworskiego, Warszawa, 1878, XI, 239, 240.*